

Lesbeschrijving *Doel*

- ❖ De leerlingen hebben enig inzicht in de godsdienst, de leefwijze en de middelen van bestaand van de Germanen;
- ❖ De leerlingen weten hoe de hoog georganiseerde Romeinse cultuur en de cultuur van de in stamverband levende Germaanse volkeren elkaar gedeeltelijk, en lang niet altijd blijvend, beïnvloed hebben;
- ❖ De leerlingen weten dat het belangrijk is de actualiteit bij te houden i.v.m. geschiedenis.

Aantal lessen 5

Lesonderdelen *Vertelling*

1. Bij de Germanen
2. De opstand

Leestekst

De altaarstenen van schipper Marcus

Leerlingenboek

Het leven van de Germanen
 Het geloof van de Germanen
 Germanen en Romeinen

Verwerking**Repetitie****Vertelling 1** **BIJ DE GERMANEN**

Het is een warme dag in de zomer. De zon staat vrijwel recht boven de Germaanse hutten in het dorp. Er wordt niet zo veel gewerkt en zéker niet door de mannen. Wel zijn op het land de vrouwen en slaven bezig om onkruid te hakken.

In de schaduw, onder een afdakje, zitten een paar mannen aan een tafeltje. De tafel is ruw en oneffen, maar dat hindert niet, want de bierkroezen die erop staan vallen niet zomaar om. Die zijn wel berekend op dergelijke tafeltjes. De mannen zijn groot en fors van postuur. Hun bruinblonde haar is tamelijk lang. De blauwe ogen kijken vrolijk de wereld in.

Ze hebben het dan ook best naar hun zin. Hun leven bestaat voor een groot deel uit jagen, vissen en ... als dat nodig is oorlog voeren. Het zijn vrije mannen, die kunnen doen en laten wat ze zelf willen. Het belangrijkste werk in en om het huis doen de vrouwen en de slaven wel.

'Het bier smaakt weer best', zegt de ene, die met zijn blote rug tegen de muur van het huis aanleunt. 'Zeg dat, Everhard, en als ik de gerst zo bekijk, krijgen we deze zomer een beste bouw. Dan kunnen de vrouwen weer nieuw bier voor ons brouwen.' 'Kom, drink

2. De Germanen

nog eens, je lust toch wel meer?' De ogen van de ander beginnen een beetje te fonkelen. Zou hij, de vrije Germaan, niet méér bier op kunnen? Hij neemt een grote slok en schuift zijn beker bij als Everhard uit een grote kan opnieuw inschenkt. Ze worden ál vrolijker.

'Wacht, we zullen dobbelen', zegt Everhard tegen Heribrand. Weldra rollen de dobbelstenen over de tafel. Met ogen brandend van hartstocht volgen de mannen de loop van de stenen. Dát kan een mooi spel worden. Begeerte brandt in hun beider ogen. Wie zal het winnen? De eerste partij wint Everhard. 'Ik zet nu een schaap in', zegt hij. Heribrand zet er een schaap tegenover. De stenen zijn uitgerold. Twee hoofden buigen zich er overheen. 'Hoog!' roept Everhard. 'Dat schaap is van mij. Kom, geef eerst nog eens wat bier. Dat dobbelt beter!'

De volgende inzet is twee schapen. Deze keer verliest Everhard. Het zint hem slecht. Hij zet nu zijn hele schaapskudde in. Weer verliest hij. 'Eerst bier!' roept hij met dubbelslaande tong. Dan dobbelen ze verder. De stenen rollen over de ruwe tafel. Soms rollen ze op de grond. Handen graaien naar de stenen. Met felle stemmen geven ze lucht aan hun gemoed. Everhard blijft verliezen. Het zit hem erg tegen vandaag. In plaats van dat hij zijn hoofd koel houdt, gaat hij meer drinken. Everhard zet ook zijn koeien in, die hij verliest, evenals zijn wapens. Dat is wat voor een vrije Germaan! In zijn ogen gloeit het. Hij móét en hij zál de wapens terugwinnen. Wacht, als hij nog één keer dobbelt, heeft hij ze. Heribrand zal nu wel een keer verliezen. Maar Heribrand heeft weer geluk. Hij wint ook het huis van Everhard. Trots kijkt hij naar zijn metgezel. De begeerte woedt steeds feller, het komt niet in hem op om ermee te stoppen. Het wordt een geluksdag voor hem.

Everhard is nog niet verslagen. Hij heeft ook nog kinderen. Hoort hij daar niet hun stemmen? Een ogenblik aarzelt hij. Zou hij dat wel doen? 'Durf je niet meer?' klinkt spottend de stem van Heribrand. 'N-n-niet durven?' vraagt Everhard. Hij — die heet naar de ever — zal zijn moed laten zien. Ze spelen verder. In de verte rommelt het: onweer. Ze schenken er geen aandacht aan, horen het niet eens. Eerst drinken ze nog wat van het koppige bier. De bewegingen van de handen worden onvaster, ze trillen. Toch spelen ze door. Everhard zet zijn kinderen in tegen hetgeen Heribrand al van hem heeft gewonnen. Als hij nu wint, zal hij alles weer terug hebben.

De stenen rollen over het houten tafelblad. Heel langzaam rolt de steen uit, blijft even steken op de ene kant, dan weer op de andere ... Nu ligt hij stil.

'Laag!' gilt Heribrand met overslaande stem. 'Je kinderen zijn van mij. Ik zal ze tot slaven maken.' De eerste druppels beginnen te vallen. Het begint harder te onweren. De mannen hebben nog niets in de gaten.

'Ik zet mijn vrouw in!' roept Everhard. Dat heeft hem moeite gekost, maar in de roes van dronkenschap denkt hij niet goed na bij wat hij doet. Hij heeft altijd veel van zijn vrouw gehouden. Hij is haar altijd trouw geweest, en zijn vrouw hem. Nooit zal hij het houden met een andere vrouw, nooit zal zijn vrouw naar andere mannen omkijken. Zij heeft immers een trouwe man: Everhard, die van haar houdt en haar nooit in de steek zal laten. Het huwelijk wordt door de Germanen in ere gehouden. En nu ... verdobbelt hij zijn vrouw? Ach ... hij hoopt juist alles terug te winnen!

De kinderen van Everhard komen aanrennen. Er beginnen grote druppels te vallen. 'Het onweert', zeggen zij met benauwde stemmen. 'Dat doet Donar', zegt Heribrand. 'Die slaat met zijn hamer op de wolken. Nu schieten er vonken af. Boosdoeners worden getroffen door de hamer van Donar. Hij is de machtige god van de lucht. Maar ... jullie zijn van mij!' Met ongelovige gezichten kijken de kinderen naar hun vader. 'Nee toch?' vraagt de grootste zacht. 'Dat kan toch niet?' 'Maar hun vader knikt dof en wijst naar de

dobbelstenen. Nu begrijpen de kinderen alles. Ze barsten alle drie in luid gejammer uit, maar het helpt niets. 'Ik kan jullie echt niet helpen', zegt Everhard. 'Dobbel nog een keer', nodigt Heribrand. Nu schudt Everhard beslist het hoofd. Het lijkt alsof hij plotseling nuchter is geworden, misschien is het gekomen door de donderslagen of door het zien van zijn lieve kinderen.

Everhard loopt naar buiten en zoekt zijn vrouw op in de regen. Samen vinden ze onderdak bij familie. Ze zullen gauw een nieuw huis gaan bouwen. De kinderen gaan met Heribrand mee en moeten voortaan doen wat hij zegt.

Bron

J. van Reenen, *De grote geschiedenis van een klein land*. Utrecht 2016. Pag. 15-16.

Gespreksvragen

1. Wat is het gevolg van dit dobbelspel?
2. Waar wordt in de Bijbel ook over dobbelen gesproken?
 - *De verdeling van Jezus' kleren door de soldaten onder aan het kruis. Mattheüs 27:35, Markus 15:24, Lukas 23:34, Johannes 19:24;*
 - *Verkiezing van Matthias tot apostel. Handelingen 1:26;*
 - *Grote Verzoendag, het lot over de twee bokken: Leviticus 16:8.*
 - *De verdeling van het beloofde land Kanaän en de (priester)steden. Zie met name in Numeri en Jozua;*
 - *Priester Zacharias: Lukas 1:9;*
 - *Het Pur: Esther 3:7 en 9:24;*
 - *Tussen Jonathan en Saul: 1 Samuël 14:42;*
 - *Jona: Jona 1:7;*
 - *'Het lot wordt in de schoot geworpen, maar het gehele beleid daarvan is van de HEERE.'* Spreuken 16:33;
 -
3. Wanneer wordt in de Bijbel het lot positief gebruikt?
 - *Biddend: Zie Handelingen 1:24. 'Zij baden en zeiden: Gij Heere, Gij Kenner der harten van allen...'*

Vertelling 2 DE OPSTAND

Op de weg rijdt een houten kar, getrokken door twee ossen. Bovenop zit de voerman, in de ene hand heeft hij de zweep en met de andere hand ment hij de dieren. Veel te sturen heeft hij niet, want er zijn weinig zijwegen. Met een hoofd vol sombere gedachten zit Wolfran op de vierwielige ossenkar. Op de kar licht een stapel dierenhuiden. Ze hobbelen over de Romeinse heerweg. Langs de kant ziet Wolfran een manshoge steen. Voor de zoveelste keer leest hij de Romeinse letters en cijfers op de steen... 'Romeinen', zucht hij. Hij denkt aan vader. In zijn gedachten hoort hij wat vader tegenwoordig zegt: 'Nog even en ze zullen ons allemaal dwingen soldaat te worden in hun leger'. Zijn de Romeinen nog wel vrienden?

Opeens hoort Wolfran een geluid. In de verte klinkt het geluid van zingende mensen, marcherende mannen. Een Romeinse legerafdeling nadert. Een cohort, weet hij. Voorop,

2. De Germanen

te paard, rijdt een officier. De rode pluim wuift in de wind. Hij heeft een mooie gele mantel aan, gedeeltelijk afgedekt door een harnas. Om zijn blote rechterarm draagt hij een gouden armband. Daarachter marcheren de soldaten. Ze zijn bepakt en bezakt. Ze dragen niet alleen een wollen tunica en een leren jas met metalen banden, maar ze hebben ook beenwindsels en beenkappen om en een helm op hun hoofd. In de linkerhand dragen de soldaten een schild met de Romeinse adelaar er in gouden kleuren opgeschilderd. In de rechterhand hebben ze een werpspeer. Aan hun zijde hangt een tweesnijdend zwaard. Op de rug dragen ze van alles mee: voedsel, kookpotten, spaden, een bijl, zagen... De handelaar stuurt zijn wagen zoveel mogelijk naar de kant van de weg. "Nee, geen heibel met de soldaten", denkt Wolfran. Ziezo, nu kunnen ze passeren. 'Ho toch!' roept de koopman, als één van de ossen, schichtig geworden door het paard, de benen wil nemen. In een flits ziet Wolfran het gezicht van de officier. Hij heeft maar één oog!

Zonder problemen stuurt Wolfran de poort van het castellum binnen. De wachtposten kennen hem van de vorige keren en laten hem binnen. Achter de drie grachten om het castellum zijn dikke muren met op de vier hoeken torens. In het midden is het luxe onderkomen van de commandant. Er omheen liggen de opslagplaatsen. Aan de zijanten zijn de gebouwen voor de manschappen. Wolfran heeft gehoord dat er wel 500 soldaten in het castellum verblijven. Van verschillende kanten komen soldaten en kooplieden op de kar van de koopman aangeslenterd. 'Wat kost deze?' vraagt een lange, tanige soldaat. Over zijn lange arm hangt de huid van een os. Wolfran noemt de prijs. De tanige soldaat schudt zijn hoofd en laat de huid vallen. Met lange passen loopt hij bij de ossenwagen vandaan.

'Hoe was het vandaag, Wolfran?' vraagt vader. 'Bijna niets verkocht!' Met een spijtig gezicht kijkt Wolfran zijn ouder vader aan. 'Ze willen bijna niets meer voor de huiden geven. Ik heb andere kooplieden hetzelfde horen zeggen.' Vader knikt begrijpend. 'Ik heb je vaker gezegd dat de Romeinen ons straks zullen dwingen Wolfran! Maar, ik heb een boodschap voor je. Ga vanavond naar het woud! Daar zullen meer mannen uit het dorp heengaan. Neem je wapen mee'. Vragend kijkt Wolfran zijn vader aan. 'Nee, ik kan niet meer zoon, maar ga jij in mijn plaats!'

In het donkere woud, op de grote open plek, staan talloze mannen rond een flakkerend vuur. De vlammen verspreiden een grillig licht op de bomen en gezichten. De gezichten staan gespannen. Wolfran ziet zijn stamgenoten staan. Plotseling stapt uit de schaduw een man tevoorschijn. Wolfran krijgt een schok! Die man heeft één oog. Het is de officier! Hij heeft zijn Romeinse soldatenkleren uitgedaan en een Batavenkleed omgeslagen. Zijn haren zijn roodgeverfd. De mannen drommen om hem heen. 'Het heeft lang genoeg geduurd, de Romein heeft ons lang genoeg geknecht. Wij zijn de zonen van vrije Bataven! Wij zullen ons trouw betonen aan onze voorvaders in het Walhalla! Op te strijde! Dood aan de Romein! Leve de Bataven! Leve Julius Civilis!' De grond dreunt van het gejuich. Speren kletteren tegen elkaar. Onafgebroken kijkt Wolfran naar de aanvoerder! Hij schreeuwt mee; 'Leve de Bataven!'

Als het rumoer bedaard neemt Julius Civilis opnieuw het woord. 'We hebben met een machtige vijand te doen. Er moet een bode naar de Cananefaten en ook naar de Friezen. Zij moeten ook meedoen.' Ondertussen dringt een oude vrouw in haar lange witte kleed tussen de mannen door. Eerbiedig wijken ze naar achteren. De lange, grijze haren vallen over haar gezicht en schouders. Het is Velleda ziet Wolfran. De oude priesteres! Wolfran ziet hoe een paar mannen een os naar het vuur leiden. Op het teken van Velleda steekt één van de mannen de vastgebonden os neer. Het machtige dier zakt door zijn poten op de grond. Bloed vloeit! Velleda buigt zich over het opengesneden dier heen. 't Wordt stil.

Velleda onderzoekt de ingewanden van de os. Alleen het geknetter en loeien van de vlammen is te horen. Plotseling barst een gejuich los! 'Dood aan de Romeinen! De goden zijn ons gunstig!' En wilder, woester wordt het vreemde feest in het donkere woud! Wolfran geeft zich helemaal over aan het vreemde; het wilde. Zijn stem schreeuwt schor mee: 'Dood aan de Romeinen! Leve Julius Civilis!'

Tussen de balken van de brug ziet Wolfran het water stromen. Voor hem staat zijn aanvoerder. Zijn mantel is gescheurd. Aan de overzijde van de kapotte brug staat de vijand! Wolfran ziet de Romeinse aanvoerder Cerealis staan. Achter hem de zwijgende soldaten, wachtend op de uitslag. 'Wij willen vrede!' roept de Romein. 'Dat is goed', schalt Julius Civilis stem terug. Wolfran hoort de roepende stemmen en staart in het stromende water. In gedachten ziet hij zijn aanvoerder nog naast zich in het water. Een hagelbui van pijlen om hen heen. Wat een vlucht! De woeste kreten hoort hij nog in gedachten. Wat eerst zo goed leek te gaan, veranderde helemaal. Eerst, ja eerst: castellum na castellum werd veroverd. Zelfs het Castra Vetera werd ingenomen. 9.000 man was er in de vesting. De grootste vesting in de wijde omgeving. De belegering duurde lang, maar eindelijk moesten ze zich toch overgeven. 'Iedereen heeft vrije aftocht en zal niet gedood worden!' Wolfran hoort het zijn aanvoerder nog roepen. En toch! Vreselijk was het. Vol afschuw ziet Wolfran het nog voor zich. De poorten die opengingen en de moordende stamgenoten! Zoveel doden. Afschuwelijk!

Enkele maanden later... 'Oude rechten!' roept de Romein over het water. De Romeinse adelaar op de staf blinkt in het licht. 'Dat is goed!' antwoordt Civilis. 'We zijn weer bondgenoten. Net als vroeger.' Wolfran ziet van achter zijn aanvoerder de Romeinse aanvoerder Cerealis aan de overkant van het water staan. Tegen zijn machtige leger uit Rome konden ze niet op. Strijd na strijd tegen hem werd verloren. En nu, Wolfran hoort het goed, eindelijk weer vrede!

Op de weg rijdt weer een houten kar, getrokken door twee ossen. Bovenop zit de voerman, in de ene hand heeft hij de zweep en met de andere hand ment hij de dieren. Veel te sturen heeft hij niet, want er zijn weinig zijwegen. Vol verwachting zit Wolfran op de vierwielige ossenkar. Op de kar licht een stapel dierenhuiden. Ze hobbelen over de Romeinse heerweg op weg naar het weer opgebouwde castellum. Zal hij weer veel kunnen verkopen?

Bronnen

J. van Reenen, *De grote geschiedenis van een klein land*. Utrecht 2016. Pag. 24-31.

W.G. van de Hulst & R. Huizenga, *Toen en nu!*. Groningen – Batavia 1948. Pag. 22-25.

Gespreksvragen

1. Mag je zoals Wolfran in opstand komen tegen je overheid?

- *1 Petrus 2:13-18. 'Zijt dan alle menselijke ordening onderdanig, om des Heeren wil; hetzij den koning, als de opperste macht hebbende; hetzij den stadhouders, als die van hem gezonden worden tot straf wel der kwaaddoeners, maar tot prijs dergenen die goed doen. Want alzo is de wil van God, dat gij wel doende den stopt aan de onwetendheid der dwaze mensen; als vrijen, en niet de vrijheid hebbende als een deksel der boosheid, maar als dienstknechten Gods Eert een eigenlijk; hebt de broederschap lief; vreest God; eert den koning. Gij huisknechten, zijt met alle vreze onderdanig den heren, niet alleen den goeden en bescheidenen, maar ook den harden.'*

2. De Germanen

Petrus schrijft aan de gelovigen verstrooid in de toenmalige door de Romeinen bezette wereld.

2. Welk voorbeeld heeft de Heere Jezus nagelaten toen Hij werd gevangen genomen?
3. Ken je nog meer voorbeelden van mensen die onderdanig zijn onder het onrecht?
 - *Martelarengetuigenissen vanuit de lijdende Kerk.*

Leestekst **DE ALTAARSTENEN VAN SCHIPPER MARCUS**

In 1647 woedt langs de kust van Walcheren een hevige storm. Hoge golven rollen bruisend over het strand en slaan grote stukken duin weg. Als de storm bedaard is, zijn op het strand van Domburg stukken muur te zien. En wat nog vreemder is, overal liggen kleine altaarstenen verspreid! Op één van die stenen staat: 'Aan de godin Nehallennia, wegens de goede overkomst van koopwaren. Van Marcus Secundinus Silvanus'.

In 1970 vaart op de Oosterschelde een vissersschip uit Tholen. Bij Colijnsplaat laat de schipper zijn netten in zee vallen. Als hij ze weer binnenhaalt, zitten er tot zijn verbazing grote stenen in. Het zijn altaarstenen. Op één ervan staat te lezen: 'Aan de godin Nehallennia, wegens de goede overkomst van koopwaren. Van Marcus Secundinus Silvanus'. Wie was de godin Nehallennia en wie was Marcus Secundinus Silvanus?

Over de rivier de Waal glijdt een Romeins handelsschip. Een paar slaven lopen op de wal. Langzaam trekken zij het schip voort. Aan het roer staat schipper Marcus. Hij zorgt ervoor dat het schip niet vastloopt op de wal of op een drijvend stuk veen.

Ondertussen heeft hij de tijd om rustig na te denken. Schipper Marcus is tevreden. Hij heeft goede zaken gedaan. Vanuit Keulen, waar hij woont, heeft hij handel gedreven met de Germanen. Barnsteen, bont, ganzendons en paarden heeft hij geruild tegen wijn, bronzen emmers en mooi, rood aardewerk. Nu is hij op weg naar Engeland. Dat wordt een lange, gevaarlijke reis over de grote Noordzee. Wie weet de weg op die onmetelijke watervlakte? Hij zal naar het zuiden varen tot hij de krijtrotzen van Engeland ziet. Dan zal hij oversteken.

Marcus kijkt in het ruim van zijn schip. Daar, tussen zijn koopwaar, ligt een mooie, gebeeldhouwde steen. Daarop is een afbeelding te zien van een godin. Onder die afbeelding zijn letters uitgehakt. Ja, denkt Marcus, Nehallennia is de godin van de Germanen, die op Walcheren wonen. Dicht bij de zee, in de duinen, staat haar tempel.

Nehallennia heeft de Germanen welvaart gebracht! Zou ze hem dan ook niet kunnen beschermen, als hij met zijn schip op die gevaarlijke zee vaart? Daarom heeft hij haar een mooie altaarsteen beloofd, als hij veilig terug mag keren uit Engeland. Hij heeft de steen uit laten hakken in Keulen. Daar wonen knappe steenhouwers.

Veel Romeinse schippers brengen Nehallennia offers na hun behouden terugkomst. Het strand voor haar tempel bij Domburg staat al vol met altaarstenen.

Marcus Secundinus Silvanus keerde behouden terug uit Engeland. Uit dankbaarheid zette hij zijn mooie steen naast de andere op het strand van Walcheren. Bij latere reizen bracht hij ook offers bij de tempel van Nehallennia, die bij Colijnsplaat stond. Marcus kende Hem niet, aan Wie ook de wind en de zee gehoorzaam zijn. Hij wist niet Wie hij echt moest danken.

Bron

Leerlingenboek *Er is Geschied*, deel 1.

Achtergrond- informatie **HET LEVEN VAN DE GERMANEN**

1. Germanen en Kelten

Vanaf 1200 v. Chr. begonnen de Germanen weg te trekken uit Zuid-Scandinavië in zuidelijke richting. Ongeveer 600 v. Chr. hadden ze de Rijn (in het tegenwoordige Duitsland!) bereikt.

Toch duurde het nog tot ± 400 v. Chr. voordat ze belangstelling kregen voor onze streken. In deze tijd werden namelijk de wadden bewoonbaar en de Germanen bezetten het jonge kustland. Later trokken ze ook naar het zuiden, waar ze op de Kelten stuitten. Het is onzeker wat er toen gebeurd is. Waarschijnlijk zijn de Kelten teruggedrongen gen tot in het huidige België, waar een vermenging met de Germanen plaatsvond. De Romeinen noemden de daar wonende volken de Belgae. Zeker is, dat de ondergang van de Keltische cultuur veroorzaakt is door de oprukkende Germanen vanuit het noorden en de Romeinen vanuit het zuiden. Dat verklaart het geringe aantal Keltische vondsten in ons land en de weinige Keltische elementen in onze taal. gen tot in het huidige België, waar een vermenging met de Germanen plaatsvond. De Romeinen noemden de daar wonende volken de Belgae. Zeker is, dat de ondergang van de Keltische cultuur veroorzaakt is door de oprukkende Germanen vanuit het noorden en de Romeinen vanuit het zuiden. Dat verklaart het geringe aantal Keltische vondsten in ons land en de weinige Keltische elementen in onze taal.

2. Het leven op de terpen

Het waddengebied is ontstaan na grote overstromingen, die ± 500 v. Chr. plaatsvonden. Enkele eeuwen later was er echter weer een dikke kleilaag aangeslibd, waaruit zoutminnende grassen opschoten. Als eersten zijn er Germanen gaan wonen, die kort daarvoor nog op de hogere gronden van Drenthe leefden. Ze worden proto-Friezen genoemd. Stormvloed en bleven echter het jonge gebied bedreigen. Men begon de woonerven op te hogen met kwelderplaggen: een meter hoog en ongeveer 30 tot 40 meter lang en breed. In de loop van eeuwen werden de vluchtheuvels steeds verder opgehoogd. Mest en afval koekten aan. Hierover spreidde men dan weer graszoden. De ophoging gebeurde ook opzettelijk, omdat de zeespiegel bleef stijgen. In de Romeinse tijd waren de vluchtheuvels ongeveer 2 meter hoog en 100 meter in doorsnede. Er lagen toen inmiddels kleine dorpjes op.

Tot omstreeks 600 na Chr. is er ijverig gebouwd. Pas toen zijn de oorspronkelijke vluchtheuvels geworden tot de soms wel 9 meter hoge terpen of wierden. Op de hellingen verbouwde men inmiddels koren en vlas.

Het woord 'terp' houdt verband met ons woord 'dorp'. Veel dorpen in het noorden zijn op terpen of wierden ontstaan. Een aantal plaatsnamen eindigt daardoor op -terp of -werd.

In Friesland kent men nog 955 terpen. Groningen telt er 235.

De huizen op de terpen waren ongeveer 20 meter lang en hadden een hoog puntdak. Voorin was het woongedeelte, met in het midden de haard. Daarachter was een lange stal, waar de koeien in twee rijen stonden, met de kop naar de buitenmuur. Ramen waren er niet. Licht en lucht kwamen door een smal deurtje, de rook moest door een gat in de nok wegtrekken. Het hele gezin sliep, samen met de varkens en de honden, rondom het vuur op de vloer.

2. De Germanen

Tussen de huizen stonden korenschuren. Zij waren op palen gebouwd om het graan te beschermen tegen muizen en onverwacht springtij. Verder ontbrak een zoetwatervijver niet.

Er zijn geen menselijke geraamten of beenderen gevonden in de afgegraven terpen. Wellicht legden de terpbewoners hun doden op het strand, zodat de zee ze kon meevoeren. Naast de veeteelt op en bij de terpen, de ruilhandel en jacht op de hoger gelegen zandgronden, zorgden de jacht op zeehonden en de visvangst voor een welkome afwisseling. Het leven op de terpen is ons beschreven door Plinius, een Romeins geleerde, die in 47 na Chr. als cavalerie-officier heeft deelgenomen aan de strafexpeditie tegen de Friezen en de Chauken. Deze laatsten bewoonden de uiterste kustgebieden, bij de Eemsmond. Plinius beschrijft hen als "de armzaligste schepselen ter wereld. Tweemaal daags overstroomt de zee hun terrein, zodat men niet weet of men het land of water moet noemen. Daar woont dat ongelukkige volkje op kunstmatige heuvels (...). Als brandstof gebruiken ze een soort modder, die ze laten drogen, meer door de wind dan door de zon. Daarmee koken ze hun potje en verwarmen ze hun verkleumde ledematen."

Jacht, akkerbouw en veeteelt waren niet mogelijk, volgens Plinius. De visvangst was het enige middel van bestaan.

Dit beeld zal ongetwijfeld gechargeerd zijn. Toch mogen we er uit opmaken, dat het leven van de Chauken aan de Eemsmond heel wat harder was dan dat van de Friezen in de Greidhoek.

3. Bataven en Cananafaten

Van de Bataven en de Cananafaten wordt aangenomen dat zij kort voor het begin van onze jaartelling vanuit Germanië naar ons land zijn getrokken. Wellicht zijn ze door de Romeinen er toe overgehaald hun woonplaats langs de Rijn te kiezen.

De Bataven en Cananafaten waren geduchte strijders, die in staat waren vijandige Germaanse stammen buiten de deur te houden.

De Bataven woonden in het gebied tussen Maas en Rijn op de kleigronden, die daar door overstromingen van deze rivieren waren gevormd. Waarschijnlijk woonden ze ook in het noorden van Brabant en in de streek rond Nijmegen. Deze stad was oorspronkelijk een Bataafse nederzetting. De Romeinen noemden het gebied Batua (vgl. de Betuwe).

Wanneer de Bataven naar ons land zijn gekomen, is niet precies bekend. Julius Caesar zegt, dat het ongeveer in het midden van de eerste eeuw voor het begin van onze jaartelling was. De reden van hun vestiging in ons land was, volgens Tacitus, een twist met stamgenoten. Hij zegt er ook bij dat ze bondgenoten van de Romeinen waren.

Zoals de Friezen zich door het opwerpen van terpen beveiligden tegen het water, zo bouwden de Bataven hun woningen op woerden.

De Bataven waren gewaardeerde soldaten binnen het Romeinse leger. Ze bemanden de Rijnvloot, waarvan de bevelhebber ook een Bataaf was. Ruim 6000 Bataven hielpen mee bij de verovering van Brittannia. Ze waren ook beroemd om hun zwemkunst. In gesloten formatie zwommen ze de rivier over.

Soldaten die twintig jaar gediend hadden, kregen een stuk land als pensioen. De germaniseerde oud-soldaten bouwden daar flinke huizen op, die een grote tegenstelling vormden met de gewone Bataafse hutten. Tacitus noemt deze huizen 'villae'.

In de loop der jaren raakten de Bataven volledig onder de invloed van de Romeinse cultuur.

Dat gold ook voor de Cananafaten, die dezelfde voorrechten genoten als de Bataven. Ze hadden zich gevestigd in het duingebied tussen de Oude Rijn en de Maasmond. De veengebieden achter de duinen waren namelijk onbewoonbaar.

In het zuidwesten van hun gebied lag een kleistrook, waar de landbouw werd beoefend. Bij Rijswijk zijn van 1967 tot 1969 resten van boerderijen blootgelegd. De oudste, waarschijnlijk gebouwd rond het begin van de jaartelling, is een drieschepig gebouw van ongeveer 10 meter lang, zoals we die ook bij de Friezen aantreffen. De binnenruimte van de boerderij werd door twee evenwijdige palenrijen in drie gedeelten (schepen) verdeeld.

4. De opbouw van de Germaanse maatschappij

Onze kennis van de Germanen is niet bijzonder groot.

Het meeste wat we weten, ontleen we aan het geschrift van Tacitus, *De Germania*, geschreven omstreeks 100 na Chr.

Tacitus heeft zijn informatie over de Germanen niet zelf ter plaatse ingewonnen, maar ontleend aan oudere literatuur. Hij heeft hen overigens ook geïdealiseerd, door hen ten voorbeeld te stellen aan zijn eigen, verdorven landgenoten.

Bij de Germanen uit Tacitus' tijd vormde de sibbe, een geslacht met een gemeenschappelijke voorvader, de kern van de maatschappij. Edelen waren de eigenlijke machthebbers in een stam, vrijen mochten op krijgsvergaderingen wel hun goed- of afkeuring laten blijken. Bij de meeste stammen kwamen ook koningen voor, maar vooral in de functie van 'vegetatiekoningen'. Door hun aanwezigheid moesten zij vruchtbaarheid aan het gewas en overwinning in de strijd schenken.

Als de nood aan de man kwam, moesten alle vrije mannen met hun eigen wapens ten strijde trekken. Voor velen was dit echter niet genoeg. Zij sloten zich aan bij een beroemde oorlogsheer en maakten van het vechten hun enige bezigheid.

Zo'n groep, door Tacitus 'comitatus' genoemd, bestond uit mannen uit verschillende stammen. Trouw aan de heer was hun belangrijkste eigenschap. Veel plundertochten op Romeins gebied zijn door deze groepen uitgevoerd.

HET GELOOF VAN DE GERMANEN

1. De herkomst van de Germaanse godenverhalen

Over de godsdienst van de Germanen is eigenlijk niet veel bekend. De Germaanse mythen over Wodan, Donar en de rest van het Germaanse godendom kennen we slechts uit de twee Edda's, die pas na het jaar 1000 na Chr. op IJsland te boek zijn gesteld. Het is natuurlijk de vraag of deze verhalen ook aansluiten bij het godsdienstig beleven van de Germaanse stammen hier te lande, voor het begin van onze jaartelling.

Er moeten bij de behandeling van de godsdienst van de Germanen zodoende wel de Nodige reserves gehandhaafd blijven.

De goden die door de archeologie aan het licht zijn gebracht, zijn niet de bewoners van het Walhalla, zoals Wodan en Donar, maar goden en godinnen als Hercules Magusanus, Hludana en Nehallennia.

Tacitus spreekt ook over een heilig woud, het Baduhennawoud, waar geofferd werd en over een priesteres, Velleda, die een gewijde taak had te verrichten. Waar dit woud heeft gelegen, is niet bekend.

2. De Germanen

2. Hercules Magusanus, Hludana en Nehallennia

Hercules Magusanus

De Romeinen hebben verschillende Germaanse en Keltische goden gelijkgesteld met Romeinse goden, die ongeveer dezelfde functie hadden. Daardoor zijn naam en karakter van de goden vaak versluierd.

Ook zijn er in de Romeinse tijd verschillende tempels gebouwd, zoals de twee te Elst, die zorgvuldig ontgraven zijn. De eerste is waarschijnlijk verwoest tijdens de Bataafse opstand, de tweede is daarna groots opgetrokken in steen, wellicht als symbool van het hernieuwde bondgenootschap.

In deze tempel werd Hercules Magusanus vereerd, waarschijnlijk de hoofdgod van de Bataven. Sommigen gaan er van uit dat Hercules Magusanus identiek is aan Donar.

Er zijn resten van offers bij de tempel teruggevonden, echter geen paardenschedels. Er bestaan dan ook geen aanwijzingen dat de Germanen in die tijd paarden offerden. Rond 600 na Chr. liet de evangelieprediker Werenfried op de resten van de afgodstempel een christelijk kerkje bouwen. Bij opgravingen na de Tweede Wereldoorlog zijn hiervan sporen teruggevonden.

Hludana

In de tijd dat Friesland, na de opstand in 28 na Chr., korte tijd door de Romeinen bezet was, hebben Romeinse pachters een altaar opgericht voor de Friese godin Hludana, uit dankbaarheid voor de goede visvangst. Dit gebeurde bij Beetgum.

Ten tijde van Bonifatius is het altaar vernield; alleen het onderstuk is blijven staan.

Nehallennia

In 1647 werden bij Domburg na duinafslag, als gevolg van een zware storm, de resten blootgelegd van een tot dan toe onbekend heiligdom. Behalve funderingen en brokken muurwerk kwamen enkele tientallen altaren met Latijnse inscripties aan het licht. Deze altaren waren meestal gewijd aan de godin Nehallennia. Uit opmetingen concludeerde men dat de tempel niet groot geweest kon zijn: hooguit vijf meter in het vierkant. Het zal een tempel zijn geweest in de gangbare GalloRomeinse stijl: rechthoekig, met in het midden het beeld dat vereerd werd, wellicht omgeven door een zuilengalerij.

Sinds twee eeuwen is de Domburgse tempelruïne niet meer zichtbaar. De duinen zijn verder afgekalfd en het niveau van de zee is gestegen. De ruïne moet nu zo'n 600 meter uit de kust liggen, onder minstens zeven meter water.

Domburg zal in de Romeinse tijd een verbinding hebben gehad met de Rijn. Schippers en handelaars riepen de bescherming in van de goden voor de overtocht naar Britannia. Men legde een gelofte af om na behouden terugkomst een altaar aan het heiligdom te schenken. Men zette dit dan in de galerij, of gewoon in de open lucht. De altaren hadden dus een decoratieve functie.

Behalve Romeinse goden als de hemelgod Jupiter en de zeegod Neptunus werd vooral de lokale vruchtbaarheidsgodin Nehallennia vereerd door de Romeinse handelaars. Het was immers duidelijk, dat de inheemse bevolking letterlijk en figuurlijk wèl voer bij de verering van Nehallennia. Hier is dus sprake van religieus opportunisme.

Domburg is niet de enige plaats waar een heiligdom van de godin heeft gestaan. Bij Colijnsplaat werden in 1970 een tweetal Nehallennia-altaren opgevist door schipper Bout uit Tholen. Een archeologische zoekactie had tot gevolg dat er 130 altaren, maar ook dakpannen en muurresten werden opgevist.

De godin is ook op deze altaren traditioneel afgebeeld met een schoudermantel, een hond, een mand met vruchten en een schelp.

Uit de inscripties blijkt dat de dankbare zeevaarders, behalve uit het Rijnland, afkomstig waren uit Noord-Gallië, het Moezelgebied en uit de stad der Bataven, Nijmegen. Zij dreven handel in zout, vissaus, wijn en aardewerk.

De in 1970 gevonden altaren zijn te bezichtigen in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

GERMANEN EN ROMEINEN

1. De Romeinse expansie

Al verschillende malen waren Keltische en Germaanse stammen de Alpen overgestoken en hadden ze Italië en zelfs Rome bedreigd. Nog omstreeks 100 v. Chr. was dit het geval geweest met de Kimbren en Teutonen. Dit feit alleen al maakte de veroveringstocht die Julius Caesar in 58 v. Chr. naar het noorden ondernam bijzonder populair bij de Romeinen.

Caesar ging met list te werk: overal sloot hij bondgenootschappen met Gallische (Keltische) stammen, om deze vervolgens weer te verbreken, mengde zich in hun onderlinge twisten en sloeg tevens de Germanen, die Gallië waren binnengetrokken, terug over de Rijn. Na een jaar had hij zich in Midden-Gallië gevestigd.

De Belgae

In het tweede jaar, in 57 v. Chr., besloot Caesar ook de stammen, die tussen de Seine, de Marne en de Rijn woonden en die door hem met de naam Belgae werden aangeduid, te onderwerpen.

Dit kostte meer moeite. Caesar rekent in zijn *De bello Gallico* deze Belgae dan ook tot de dapperste bewoners van heel Gallië. Met name de Menapiërs, die in de dichte wouden langs de Vlaamse kust tot aan de Maasmond in Holland woonden. Tot tweemaal toe probeerde hij hen tevergeefs te onderwerpen.

De Eburonen langs de Maas in het huidige België, brachten Caesar tijdens een soort guerrilla-oorlog zelfs een zware slag toe: onder leiding van hun koning Ambiorix vernietigden ze in 54 v. Chr. anderhalf legioen. Daarop verwoestte Caesar stelselmatig hun land en vermoordde vrouwen en kinderen. De Eburonen zijn sindsdien uit de geschiedenis verdwenen.

Caesar rekende de Belgae nog tot de Kelten.

Stammen die in deze tijd in het huidige Nederland woonden, zijn ons niet bij name bekend, uitgezonderd de Friezen en de Menapiërs.

De Bataven en de Cananafaten hebben zich pas tussen 50 en 12 v. Chr. in ons land gevestigd, als bondgenoten van de Romeinen. In het huidige Noord-Brabant woonden in diezelfde tijd de Toxandrii.

Onderwerping en opstand in het noorden

Toen Augustus in 27 v. Chr. keizer was geworden, besloot hij de Elbe en de Donau tot de noordgrens van zijn rijk te maken. Van 12 tot 9 v. Chr. heeft zijn stiefzoon Drusus enkele veldtochten ondernomen om het land tussen de Elbe en de Rijn te veroveren. Eén van deze veldtochten ging vanaf de Rijn via binnenwateren naar het land van de Friezen. De-

2. De Germanen

ze wateren werden door Drusus bevaarbaar gemaakt voor zijn transportvloeden. In de Waal werd ter hoogte van Pannerden een dam gelegd (de Drususdam), die het water van de Waal naar de Rijn leidde. De Vecht, een zijrivier van de Rijn, werd verbreed en uitgediept (de Drususgracht). Via Rijn, Vecht en Flevomeer kon dan de Eemsmond worden bereikt, van waaruit men Germania kon binnentrekken. Na Drusus' dood in 9 v. Chr. werd deze aanvankelijk succesvolle onderneming voortgezet door zijn broer Tiberius. In 9 na Chr. werden drie Romeinse legioenen vernietigd in het Teutoburgerwoud, tijdens een onverwachte opstand onder leiding van de Germaanse vorst Arminius. In de eerste jaren van keizer Tiberius (14 - 37 na Chr.) zijn nog enkele pogingen ondernomen door Drusus' zoon Germanicus. Het enige gevolg hiervan was, dat alleen de Friezen in een positie van afhankelijkheid bleven.

De opstand van de Friezen in 28 na Chr.

Als gevolg van de buitensporige eisen van de Romeinse bevelhebber kwamen de Friezen in 28 in opstand. De Friezen brachten namelijk runderhuiden op als schatting. Nu eisten de Romeinen echter runderhuiden zo groot als de huiden van oerossen, terwijl het Friese vee juist klein van stuk was en de Friezen op hun kweldergronden geen jachtterrein bezaten om op oerossen te jagen. Tiberius reageerde terughoudend op de opstand: pas in 47 onderwierp de veldheer Corbulo de Friezen weer. In diezelfde tijd nam keizer Claudius echter het besluit om de Rijn en niet de Elbe tot grensrivier te maken. Het gevolg hiervan was, dat de Friezen buiten de Romeinse grenzen bleven wonen. Rond het jaar 65 is een aantal Friezen nog met harde hand verwijderd uit een vruchtbare strook niemandsland ten noorden van de Rijn, ondanks hun verzoek aan keizer Nero in Rome om zich in dit gebied te mogen vestigen.

2. Het leven achter veilige grenzen

Castella en heerwegen

Achter de Rijn grens bouwden de Romeinen op regelmatige afstanden forten (castella), onder andere bij Leiden (Valkenburg), Utrecht en Nijmegen. Op de natuurlijke oeverwallen van de rivieren werden heerwegen aangelegd, die de forten onderling verbonden. Voor de aanleg van deze wegen werden rechte banen in de bodem uitgegraven die opgevuld werden met verschillende lagen van veldkeien, grind en gruis, vermengd met klei en leem. Het wegdek was licht bollend, zodat het regenwater in de ernaast aangelegde goot liep. Op vaste plaatsen stonden mijlpalen, waarop te lezen was wie de weg had laten aanleggen en hoever het was naar de volgende stad. Ook werden soms rustbanken langs de weg geplaatst. Om de 15 km kon men van paard verwisselen en om de 50 km was er een herberg. Het totale Romeinse wegennet was meer dan 100.000 km lang.

Bij Maastricht zijn in de loop van jaren verscheidene bruggen gebouwd, eerst van hout, later van steen.

Er bestonden zelfs wegenkaarten: er is een kopie van zo'n kaart teruggevonden, de Tabula Peutingeriana.

De Romeinse limes

Dwars door het huidige Nederland, langs de Rijn, liep tweeduizend jaar geleden de noordelijke grens (limes) van het immense Romeinse rijk. Om de limes te bewaken, bouwden Romeinen hier wachttorens en legerkampen. In deze oude grensstreek zijn veel overblijfselen in de grond te vinden.

Verschillende Nederlandse plaatsen langs de Rijn stammen uit de Romeinse tijd, zoals te zien is op een middeleeuwse kopie van een oude Romeinse kaart. Er worden nog regelmatig bodemvondsten gedaan bij nieuwe opgravingen. Zo werden bij de aanleg van de nieuwe wijk Leidsche Rijn bij Utrecht een wachttoren en twee schepen gevonden.

Romeinse villa's

In Limburg zijn bij opgravingen in de buurt van Heerlen (Coriovallum) de overblijfselen ontdekt van voorname villa's. Daarin woonden Romeinse ambtenaren en gepensioneerde militairen. Bij de bouw gebruikte men natuursteen, dakpannen, cement en glas. Zo'n villa had een symmetrische vorm en een wijds opgezette voorgevel. Daarachter bouwde men een ruime voorhof en een tuin met een lange zuilengang eromheen. De traditionele Limburgse boerderij herinnert nog enigszins aan deze opzet.

De reliëfs, die op een in 1920 bij Simpelveld (Limburg) gevonden sarcofaag te zien zijn, geven een goed beeld van het Romeinse huis en zijn inrichting. Zij tonen de overledene, een aanzienlijke dame, uitgestrekt op haar rustbed, maar ook het uitwendige van het huis en een gedeelte van het meubilair. In de sarcofaag lag ook een gouden ring met de inscriptie IUNONI MEAE: aan mijn Juno.

De afgebeelde meubels ogen opvallend modern. Bij een dergelijk interieur hoorden ook fijn glaswerk uit Keulen, glanzend roodgelakt en met reliëfs versierd aardewerk uit Arezzo (terra sigillata) en veel bronzen voorwerpen: kannen, vazen, olielampjes en beeldjes. Ook zijn in Limburg o.a. een kostbare zilveren spiegel en een met email versierde gouden reukflacon gevonden.

De villa's kenden een ingenieus verwarmingssysteem: onder de vloer en door buizen stroomde hete lucht, die alle vertrekken verwarmde. De badkamer had warm en koud stromend water; er waren droogzolders waar vruchten werden bewaard en in de kelders stonden kruiken (amfora's) met olie en wijn. Slaven deden het werk.

3. De opstand van de Bataven in 70 na Chr.

Na de dood van Nero betwistten vier pretendents elkaar de keizerskroon. Begin 69 proclameerden de legioenen van het Rijnleger te Keulen hun aanvoerder Vitellius tot keizer en trokken voor het grootste deel naar Rome om hun keus kracht bij te zetten. Dit was voor de Germanen en de Galliërs een goede gelegenheid om te pogen het Romeinse juk af te schudden. De drijvende kracht achter deze opstand, de Bataaf Julius Civilis, werd volgens Tacitus aanvankelijk gesteund door pretendent Vespasianus, die op deze manier het Rijnleger wilde binden. Later heeft Vespasianus, eenmaal keizer geworden, daarvan de nodige spijt gehad, want de Germanen zetten ook toen hun opstand door. Civilis wilde of kon niet meer terug.

Natuurlijk waren er grieven tegen het Romeinse bestuur. Onredelijke eisen van Romeinse zijde zijn ten allen tijde motieven voor een opstand geweest. Directe aanleiding is wellicht het plan van Vitellius geweest om grote aantallen soldaten uit de Germaanse grensstammen te lichten als hulptroepen.

De Cananafaten beginnen de opstand

De Cananafaten steunden de opstand actief. Zij beten de spits af door onder leiding van hun aanvoerder Brinno de legerplaats Praetorium Agrippinae bij Leiden te veroveren en te verbranden. Bij opgravingen te Valkenburg (Z.H.) van de daar gelegen Romeinse castella, is in één van de oudste lagen een brandlaag aangetroffen.

2. De Germanen

Julius Civilis werpt zijn masker af

Op het moment van de opstand van de Cananafaten commandeerde Julius Civilis nog een cohorte (600 man) Bataven. Hij had redenen om de Romeinen te haten: als Romeins officier was hij van hoogverraad beschuldigd en samen met zijn broer Julius Paulus naar Rome gestuurd. Zijn broer was ter dood gebracht, hij zelf op het laatste moment vrijgesproken.

Ofschoon hij in de herfst van 69 nog verklaarde voor pretendent Vespasianus te strijden, keerde hij zich, nadat deze keizer was geworden, openlijk tegen de Romeinen. Hij versloeg eerst de Romeinse troepen, die bij Xanten (Duitsland) gelegerd waren en zuiverde het eiland der Bataven (gelegen tussen Maas, Waal en Oude Rijn). Om Xanten (Castra Vetera geheten) werd het beleg geslagen.

De Galliërs sluiten zich aan

Begin 70 kreeg hij steun van de Galliërs, die de vorming van een onafhankelijk Gallisch rijk nastreefden. Het scheen gedaan met het Romeinse gezag ten noorden van de Alpen. Dankzij de bekwaamheid van de Romeinse bevelhebber Cerialis, die met een groot leger vanuit Italië oprukte en door de onenigheden tussen de verbonden opstandelingen is het zover niet gekomen. "De Galliërs vochten voor de vrijheid, de Bataven voor de glorie, de Germanen om te plunderen", zegt Tacitus, die een uitvoerig verslag geeft van de gebeurtenissen. Van hem weten we ook dat Julius Civilis, na teruggedreven te zijn tot in de Betuwe, uiteindelijk vrede sloot.

Midden in het verslag over de onderhandelingen, die de beide aanvoerders voerden op de resten van een afgebroken brug over de rivier Nabalia, breekt het relaas van Tacitus af.

Waarschijnlijk hebben de Bataven gunstige voorwaarden kunnen verwerven; in ieder geval behoorden ze sindsdien tot de trouwste bondgenoten van de Romeinen. Toen omstreeks 250 het gezag van de Romeinen in het noorden begon te tanen, zijn de Bataven waarschijnlijk met hen weggetrokken naar veiliger oorden. Of zijn ze opgegaan in de Franken? Er is sindsdien niets meer van hen vernomen.

4. Romanisering voor en na de opstand

Voor de opstand

Uit het verhaal van Tacitus blijkt dat de Germanen in 69-70 hun oude gewoonten nog grotendeels trouw waren gebleven.

Civilis kon zijn gezag uitoefenen als lid van de adel en steunend op zijn sibbe (zie Het leven van de Germanen).

De samenzwering werd opgezet in een heilig woud, na een offermaaltijd die met een soort rituele dronkenschap besloten werd. In feite waren de Bataven toen nog half-nomadische veehouders, die in de steeds verdergaande eisen van de Romeinen een aantasting van hun vrijheid en trots zagen.

Civilis was zelf 25 jaar in Romeinse dienst geweest en de kern van zijn leger bestond uit Bataven, die dienst hadden gedaan als hulpstroepen in het Romeinse leger. Toch waren ze nog niet volledig geromaniseerd, zoals de Kelten in Gallië.

Na de opstand

De tijd van 70 tot 230 betekende een bloeitijd voor alle Romeinse provincies en de Nederlanden vormden daarop geen uitzondering.

Zuid-Limburg en de Waalse gebieden van het huidige België, behorend tot de provincie Germania inferior, later Germania secunda genoemd, waren het meest geromaniseerd. Daar werd de landbouw volgens Romeinse principes bedreven, gedeeltelijk op grote domeinen met als middelpunt de al genoemde villae.

In het grensgebied van de grote rivieren (behorend tot dezelfde provincie) moesten duizenden soldaten, die de grensversterkingen bemanden, verzorgd worden door de autochtone bevolking, die daardoor heel wat Romeinse cultuur opnam. Of ze hun eigen Germaanse taal bleven spreken is niet meer na te gaan.

De Romeinse invloed was tenslotte ook merkbaar in het land van de Friezen, ten noorden van de grote rivieren. De Friezen exporteerden koeienhuiden, wol, boter, kaas en vis naar de legerkampen en zelfs naar Rome!

Civitates

Steden werden gesticht als middelpunten van bestuur voor een hele stam. Zo kennen we de civitas Batavorum met Nijmegen als middelpunt, civitas Cananefatium met de hoofdstad bij Voorburg, civitas Cugernorum (waarbij ook Zuid-Limburg hoorde) met de hoofdstad Xanten en nog verschillende andere.

De komst van het christendom

In de hoofdsteden van deze civitates hebben zich later de bisschoppen gevestigd, hoewel van het christendom in de lage landen vóór het jaar 300 nauwelijks sporen zijn; wel van oosterse mysteriegodsdiensten als de verering van Mithras, Attis en Kybele. In de vierde eeuw is het christendom hier binnengedrongen via Gallië en Keulen, dat in 313 al een bisschop had. In het midden van de vierde eeuw was Servatius bisschop van Tongeren. Later heeft hij, uit angst voor de oprukkende Hunnen, zijn zetel van Tongeren naar het versterkte Maastricht verplaatst.

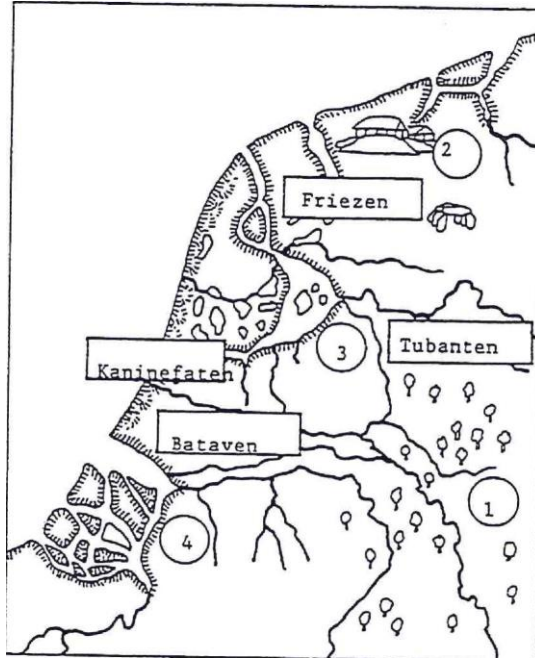
Antwoorden verwerking.

Basis

1. zon
 2. maan
 4. Wodan
 5. Donar
 6. Freya
2. 1. Omdat het de dag van de opstanding van Christus is.
2. De eerste christelijke gemeenten kwamen op die dag samen.
3. Victoria.

2. De Germanen

4.

5. Omdat ze door een moeras lopen.

6. Romeinse soldaat	1	Bataafse soldaat	4	Germaanse priester	3
Mijlpaal	9	Romeinse tempel	10	Castellum	7
Heerweg	8	Schild	2	Harnas	5
Bronzen vaatwerk	6				

Extra

1. Het leer werd gebruikt voor de Romeinse legioenen om sandalen, riemen, leidsels, teugels, zadels, schilden enz. te maken.
2. Augustus, Tiberius.
3. Door duinen en dijken.
4. Rijn.
6. Het was vruchtbare grond, die ze gebruikten voor hun akkers.
7. Vaas, beker, mes enz. Of scherven of delen daarvan.